

**BADIIY MATNDA FRAZEOLOGIK BIRLIKLARNING
LINGVOPRAGMATIK XUSUSIYATLARI HAQIDA
(Abdulla Qodiriyning “Obid ketmon” qissasi asosida)**

Qilichboyeva Xurshida,

Toshkent iqtisodiyot va pedagogika universiteti, Mustaqil izlanuvchi, Chirchiq,
O‘zbekiston

Annotatsiya: Mazkur maqola frazeologizmlarning lingvopragmatik tahliliga bag‘ishlangan. Frazeologizmlarni transformatsiyalashdan asosiy maqsad, ma’lum bir stilistik samara, yutuqqa erishishdir. Badiiy matnda obrazli-ekspressiv frazeologizmlarning namoyon bo‘lishi, so‘zlovchining adresat bilan emotsional munosabati kabi masalalarni o‘rganish uchun ham muhim va dolzarb hisoblanadi. O‘zbek badiiy matnida frazeologik birliklar kontaminatsiyalarning turli sharoitlarda, muayyan tamoyillar asosida, har xil vaziyatlarda turli maqsadlar bilan semantik, pragmatik tahlili amalga oshirildi.

Kalit so‘zlar: Kontaminatsiya, okkazonallik, frazeologizm, nutq vaziyati, predikat, komparativ frazeologizm, denotativ ma’no, konnotativ ma’no.

O‘zbek tilida xalqning o‘ziga xos tafakkur tarzi, kuzatuvchanligi va badiiy tasavvur qudratini o‘zida namoyon etuvchi iboralarning ulkan xazinasini mavjud. Ma’lumki, frazeologiya tilshunoslikning muhim sohalaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Chunki, frazeologik birliklarda har bir xalq yoki millatning tafakkuri, turmush tarzi, ma’naviy qarashlari, xalqning donoligi, milliy kolorit o‘z aksini topgan, ya’ni frazeologizmlar xalqlarning urf-odatlarini, an’analarini, siyosat, din kabi barcha qirralarini o‘zida mujassamlashtiradi [3]. Shu bilan birga ibora yordamida o‘sha xalq haqida ko‘pgina ma’lumotlarga ega bo‘lish mumkin. Masalan, birgina prof. Sh.Rahmatullayevning “O‘zbek tilining izohli frazeologik lug‘ati” (1992)da (O‘TIFL) hammasi bo‘lib 2584 ta ibora (variantlari bilan birgalikda) keltirilgan. Ko‘plab o‘zbek adiblarining bu bebaho xazinadan foydalanishdagi o‘ziga xos mahorati o‘zbek uslubshunosligida ma’lum darajada o‘rganilgan. Lekin lingvopragmatik aspektdagi tadqiqotlarni hali yetarli deb, bo‘lmaydi.

“Obid ketmon” qissasida tasvirning tugalligi, qahramonlar hayoti va ichki dunyosi ifodasining tiniqligini ta’minlash uchun xalq tilidan o‘rinli saylab olingan iboralar va maqollar juda ko‘p. Masalan, bir balo bo‘lmoq, yoqasini ushlamoq, ilonning yog‘ini yalamoq, bo‘ladigan buzoqning turqidan ma’lum, yer tagida ilon

qimirlasa bilmoq singari ko‘plab xalq iboralari qissada muayyan lingvopragmatik vazifalarni bajargan: ...*Usmon polvon yoqasini ushlaydi: - Bularga bir balo bo‘ldimi, ko‘zikib qolmaylik-da, - deydi kabilar.*

“Obid ketmon” qissasida yozuvchi Berdi tatar, Mulla Obid, Xatib domla singari obrazlarning xarakterini ochishda, ularning tabiatidagi muhim xususiyatlarni ta’kidlab ko‘rsatishda frazeologizmlardan ustalik bilan foydalangan. Jumladan, asardagi bu asosiy obrazlar o‘z nutqlarida iboralar keng foydalanishlari bilan alohida ajralib turadi:

- *Xo‘sh, tatar, - deb kuladi Xatib domla, - deb kuladi Xatib domla, - nega bu qadar uylanishdan bezorsiz. Ketgan xotiningiz yuragingizni juda ham olib qo‘ygan chamasi!*

- *Noma‘qul buzoqning go‘shini bir yedik-da, - deydi Berdi tatar, - bir-ikki yil xotin quchoqlab shoxim chiqmadi, taqsir: qaytaga uy-dunyo alg‘oq-dalg‘oq bo‘ldi...*

Tahlillar shuni ko‘rsatadiki, qissada birgina “ko‘ngil” komponentli “ko‘ngliga kelmoq” (138), “ko‘ngliga tugib qo‘ymoq” (99), “ko‘nglidan kechirmoq” (156), “ko‘nglidan chiqmaydigan” (47), “ko‘nglidan o‘tkazmoq” (43), “ko‘nglini ko‘tarmoq” (164), “ko‘nglini ovlamoq” (43), “ko‘ngli qolmoq” (99) singari o‘ndan ortiq umumtil iboralari asosan personajlar nutqida, qisman muallif nutqi tarkibida qo‘llanib, asar matniga ta’sirchanlik va obrazlilik bag‘ishlashga vosita bo‘lgan: - ...*Obid ketmonning nomoz o‘qishi bilan ular nima qilmoqchilar deb ham ko‘nglingizga keladi.*

Yozuvchi ba‘zan “ko‘ngil” komponentli bir iborani matnda takror qo‘llash usulidan ham foydalanadi, bunday qo‘llanish ibora orqali ifodalanayotgan ma’noning kuchli darajada ta’kidlanishi uchun xizmat qiladi: -... *Siz aytgancha hovuz dahi dardah bo‘lganda ham ichiga o‘limtuk yoki shunga o‘xshash najas narsa tushganda ichuvchilarning, albatta, ko‘ngillari tortmaydi, ko‘ngillari tortmagandan keyin yana suvni yangilash lozim bo‘ladi.*

“Obid ketmon” qissasida faqat umumtil iboralari emas, balki tarkibida u yoki bu darajada o‘zgarish sodir bo‘lgan kontamintsion frazeologizmlar ham juda keng qo‘llangan. Bunday o‘zgarishlar ibora ifodalayotgan ma’noni kuchaytirish, iboraning ta’sirchanlik darajaasini oshirish vositasi sifatida va pragmatik maqsad ko‘zga tashlanadi. Masalan, adabiy tilda “*sillasi qurilmoq*” frazeologizmi “*toliqmoq, darmonsizlanmoq*” ma’nolarini bildiradi (O‘TFL, 234). Qissada bu ibora tarkibi so‘zlashuv tiliga xoslangan “o‘bdan” so‘zi hisobiga kengaytirilgan. Bunday kengaytirish ibora ma’noning “yana, juda” singari qo‘shimcha pragmatik yuk olishiga sababchi bo‘lgan: *Endi har uch “ustun”ning ham sillasi o‘bdan quriydi...*

Adabiy tilda “kalavanning uchini topmoq” iborasi “jumboqni har qilish yo‘lini topmoq” ma’nosini bildiradi (O‘TFL, 125). Yozuvchi Abdulla Qodiriy “Obid ketmon” qissasida ana shu umumtil iborasi negizida **“chuvalgan ipning uchini topmoq”** okkazional iborasini hosil qiladi: *...Menga qolsa, shu kecha-kunduzlarda tevaragimizdagi qishloqlarda ovozasi eshitilgan bosmachilarning biri yoki birinchisi shu Xolmirzaning kuyovi! Men **chuvalgan ipning uchini endi topdim**. Siz Xubbiboy, qaynatasidan ikki tanob yer olib dehqonchilik qilgali kelgan, deb laqillamang...*

Tilimizda “yuragi o‘ynamoq” polisemantik iborasi bo‘lib, uning bir ma’nosi “qalbi hayajonga to‘lmoq” dir (O‘TFL, 321). Yozuvchi A.Qodiriy “Obid ketmon” qissasida bu iboradan ham ikki marta foydalangan. Dastlab bu ibora hech o‘zgarishsiz qo‘llangan: *Xayri, Berdiboy kabi yigitlarning **yuragini o‘ynatarlik** darajada obdor...*

Adabiy tilda “parvoyiga kelmaslik” // “parvoyiga keltirmaslik” iborasi “e’tibor qilmaslik, o‘ylanib ham o‘tirmaslik” ma’nolarini bildiradi (O‘TFL, 218). Yozuvchi xuddi shu ma’noni ifodalashga xizmat qiluvchi, so‘zlashuv uslubiga xoslangan **“ivirg‘aga kelmaslik”** iborasini hosil qilgan: *Uch-to‘rt pud keladigan “asbob” ismli temir-tersaklargami, yong‘oq va qayrag‘och g‘o‘lalaridan kesib olingan besh-oltita qiyma taxtalargami, hujraning rapiga ehtiyot uchun terilib qo‘yilgan uch-to‘rtta bolta va ketmon soplarigami, yoki anovi ko‘rpa-yostiqlik ismli bir to‘da uvadaga, yohud dahlizdagi o‘choqda turgan kichkina dekcha, ustiga to‘nkarilgan sopol tog‘ora va yo o‘choq ichida suvi bilan qolgan qora qumg‘ongami? Bular to‘g‘risida, ehtimolki, o‘quvchi tashvishlansa, ammo Berdiboyning **ivirg‘amiga kelmaydi**.*

Shuningdek, yozuvchi “Obid ketmon” qissasida **“o‘ta xasislik qilmoq”** ma’nosini ifodalovchi **“qora qozonidan olib, qizil qozoniga quymoq”** iborasini hosil qilgan. Bu okkazional ibora Sh.Rahmatullayevning lug‘atida o‘z aksini topmagan: *“Ustunlarimizni” unchalik ham **“qora qozonidan olib, qizil qozoniga quyadigan”** besaxovat, dasturxonsiz odamlar deb bo‘lmaydi. Qishin va yozin bu uch “ustun” o‘z xizmatlariga Parpi qassobning o‘n olti yoshlik o‘g‘li – No‘monjonni olib, ko‘ngil ochish uchun bir-birovlarining qo‘rg‘oniga har hafta bir-ikki qayta og‘ishib turadilar.*

“Obid ketmon” qissasida qo‘llangan **“quyruq qidirib, quloqdan ajramoq”** iborasi **“ko‘p yaxshi narsadan umidvor bo‘lib, bor narsadan ham ayrilmoq”** ma’nosini ifodalaydi. Lekin bu ibora ham Sh.Rahmatullayev lug‘atini qayd etilmagan: *Xatib domla **quyruq qidirib, quloqdan ham ajralib qoladigan** bo‘ladi. Kutilmagan joyda juda ham ezilib mezbolar oldida obro‘si tushganga o‘xshab qoladi. Xuddi shuningdek, “salbiy hol bo‘lishi aniqlandi” ma’nosini ifodalovchi **“hisobi toq kelib qolmoq”** iborasi ham Sh.Rahmatullayev lug‘atida o‘z aksini topmagan. Shunga binoan bu iborani ham individual-muallif iborasi deyish mumkin: Berdiboy yangi hovlining*

kam-ko'stiga ortiqcha qarayolmaydi (masalan eng zaruri ko'cha daromadi uchun eshik, hujra uchun eshik, hujraga derazami yoki shunga o'xshash darpardami va bir-ikki bo'yra). Chunki shahardan orttirib chiqqan yigirma ikki so'm dastmoyasi "binokorlik" bilan tugab, Mirvali bangi ta'biricha "hisobi toq" kelib qoladi.

Keltirilgan dalillarning barchasi yozuvchi Abdulla Qodiriyning mashhur "O'tgan kunlar", "Mehrobdan chayon" romanlarida bo'lganidek, "Obid ketmon" qissasida ham frazeologizmlardan foydalanishda mahorat namunalarini ko'rsatganligidan dalolat beradi.

Adabiyotlar:

1. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. – Тошкент, 1992.
2. Қодирий А. Обид кетмон (колхоз ҳаётидан қисса) // Абдулла Қодирий. Ғирвонлик Маллавой (қиссалар, ҳажвия, очерк, мақолалар ва фелъетонлар). – Тошкент: Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1987.
3. Qilichboyeva X. Badiiy matnda frazeologizmlar kontaminatsiyasi uslubiy vosita sifatida. Journal of Effective innovative publication.uz Learning and Sustainable Innovation. Vol.3 №10 (2025). October.